

Актуальні проблеми психології: Проблеми психології обдарованості.: Збірник наукових праць
За ред. С.Д. Максименка та Р.О.Семенової. – Т. 6 – Вип. 3. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім.
І.Франка. 2008. - С. 23-36.

УДК 159.922, 159.928

Семенова Р.О. (м. Київ)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ОБДАРОВАНОСТІ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

В статье представлены результаты многолетних исследований теоретико-методологического и прикладного характера коллективом лаборатории психологии одаренности Института психологии им. Г.С.Костюка АПН Украины, посвященных проблеме одаренности; сформулированы достижения и намечены перспективы дальнейшей разработки проблемы одаренности.

The article includes results of many years of theoretical-methodological and applicational research by the team of the Laboratory of Giftedness of the G.S. Kostuk Institute of Psychology, of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, dedicated to problems of giftedness; achievements are formulated and perspectives are drawn of the further development of the giftedness subject.

Развитие способности совершается по спирали: реализация возможности, которая представляет способность одного уровня, открывает новые возможности для дальнейшего развития, для развития способностей более высокого уровня. Одаренность человека определяется диапазоном новых возможностей, которые открывает реализация наличных возможностей.

С.Л.Рубинштейн.

Останнє десятиріччя ХХ ст. з його бурхливими змінами в усіх сферах життя ознаменувалося усвідомленням керівниками нашої держави в необхідності розгортання психологічних досліджень щодо феномену обдарованості, закономірностей та умов розвитку її у дітей та молоді. Підтвердження цього усвідомлення – дві знаменні події, які правомірно розглядати як ознаку своєчасного звернення наукового співтовариства до вирішення цієї нагальної потреби. На базі Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України були створені два структурні підрозділи: „Центр творчої обдарованості” (1991р., керівник – академік В.О.Моляко) і лабораторія психології обдарованості за ініціативою „Українського Центру творчості дітей та юнацтва” (1993, керівник – доктор психологічних наук, професор М.О.Холодна).

Зупинимось на характеристиці науково-дослідної діяльності лабораторії психології обдарованості. І хоча 15 років – невеликий відрізок часу, за цей період було здійснено розв’язання цілої низки завдань теоретико-методологічного і прикладного характеру, а саме:

- з’ясування психологічних механізмів обдарованості в системі факторів креативності особистості;
- аналіз природи та структури провідних типів обдарованості (інтелектуальної, технічної, соціальної та художньої);
- визначення теоретико-концептуальних та методичних основ ідентифікації обдарованості у дітей та юнацтва (від дошкільників до студентів);
- розробка психодіагностичних методів виявлення типів та рівнів обдарованості у дітей та молоді;
- розробка засобів розвитку креативного потенціалу особистості;

- розробка та реалізація програми лонгїтюдного спостереження за обдарованими учнями з високим потенціалом креативності;
- визначення психологічних факторів розвитку обдарованої особистості на різних етапах онтогенезу (отроцтво, юність, рання зрілість);
- взаємозв'язок когнітивних і особистісних чинників у розвитку обдарованості.

За період існування лабораторії основні зусилля науковців були спрямовані на розробці трьох тем теоретико-пошукового характеру: “Психологічні механізми обдарованості в системі факторів креативності особистості” (1993-1998 рр.); “Психологічні фактори розвитку обдарованої особистості” (1999-2003 рр.); “Взаємозв'язок когнітивних та особистісних чинників у розвитку обдарованості” (2004-2007 рр.).

У дослідницькій темі “Психологічні механізми обдарованості в системі факторів креативності особистості” акцент було зроблено на розробці нових уявлень про психологічні механізми провідних типів обдарованості (інтелектуальної, технічної, соціальної і художньої) та підготовці рекомендацій щодо створення системи ідентифікації обдарованих дітей та молоді.

Систематизація основних підходів до вивчення обдарованості та креативності дозволила розвести такі фундаментальні поняття як „творчість”, „обдарованість” і „креативність”:

творчість розглядається як характеристика діяльності суб'єкта, що відповідає вимогам екстраординарності її як результату, так і способів здійснення;

обдарованість трактується як характеристика психологічних ресурсів суб'єкта, які виступають психологічними механізмами щодо діяльності творчого типу;

креативність являє собою якість (стан) обдарованої особистості, яка є детермінантою творчого ставлення людини до світу і реалізується в особливому типі поведінки.

Методологічною основою розробок лабораторії виступав суб'єктний підхід, оскільки дослідження психологічних механізмів обдарованості були зосереджені на аналізі психологічних ресурсів як передумови креативних можливостей особистості на прикладі провідних типів обдарованості. Слід відзначити, що результати аналізу психологічних ресурсів особистості зіставлялися з широким спектром діяльності суб'єкта: „*потенційна обдарованість*” (характеризується активністю з невираженими ще на даний момент творчими ефектами); „*актуальна обдарованість на стадії становлення*” (досить тривалий період життєдіяльності суб'єкта, в ході якого поступово „визріває” його креативний потенціал); „*реальна обдарованість*” або „*талант*” (актуальна діяльність з екстраординарними досягненнями). При цьому загальним критерієм обдарованості розглядався рівень сформованості внутрішньо суб'єктних психологічних механізмів, які виступають основою креативної поведінки в тій чи іншій сфері діяльності (навчальній, науковій, технічній, художній, комунікативній, організаційній тощо). Разом з тим критеріями рівня розвитку типів обдарованості

(трактувалися як прояв особливостей складу і будови індивідуального ментального досвіду) виступали характеристики індивідуальних репрезентацій дійсності (своєрідність типу сприймання, розуміння та інтерпретація подій внутрішнього і зовнішнього світу).

Новизна дослідження полягала в тому, що ідентифікація проявів обдарованості базувалася на трьох принципах: 1) *принципі суб'єктності* (індивідуальні психологічні ресурси виступають як передумова креативних можливостей особистості); 2) *принципі ресурсності* (аналіз психологічних ресурсів особистості зіставляється з широким спектром діяльності суб'єкта – потенційна обдарованість, актуальна обдарованість, реальна обдарованість або талант); 3) *принципі множинності* (ідентифікація обдарованості враховувала різноманітність її проявів у провідних галузях діяльності – інтелектуальної, технічної, соціальної, художньої).

Реалізація основних положень концепції дослідження дозволила розробити психологічні моделі провідних типів обдарованості, визначити теоретико-методичні засади ідентифікації проявів обдарованості у дітей та молоді, розробити та апробувати варіанти методичних комплексів діагностики креативних можливостей обдарованої особистості з різними типами обдарованості, створити програму лонгітюдного спостереження за обдарованими з високим потенціалом креативності, визначити показники надійності та валідності методичного інструментарію.

На основі врахування специфіки природи і структури типів обдарованості (інтелектуальної, технічної, соціальної, художньої) була розроблена система ідентифікації обдарованих дітей та молоді в умовах відбору їх до спеціалізованих навчально-виховних закладів різного профілю (технічного, гуманітарного, художнього), яка передбачала:

- визначення специфіки та змісту освіти в закладах інноваційного типу (конкретизація рівня підготовки обдарованих);

- з'ясування можливостей педагогічного колективу в забезпеченні обраного рівня підготовки обдарованих шляхом створення різноманітних системних моделей в процесі навчання, спрямованих на стимуляцію інтелектуального, соціального та особистісного розвитку обдарованих;

- визначення організаційно-методичної структури щодо процедури відбору, яка б дозволила з достатньою мірою вірогідності прогнозувати можливості подальшого розвитку особистості абітурієнта.

Науковий пошук організаційно-методичних засобів виявлення обдарованих дітей та молоді при комплектуванні спеціалізованих навчально-виховних закладів різного профілю зумовлювався необхідністю відбору таких претендентів, котрі за своїми особистісними якостями найбільшою мірою відповідали б вимогам обраного профілю навчання і в майбутньому могли б досягти максимального ефекту в сфері професійної діяльності. Тому основне завдання психодіагностичної процедури ідентифікації обдарованих полягало, з одного боку, у забезпеченні надійності методик відбору та одержанні на їх основі індивідуальних характеристик абітурієнтів, а з другого – у розробці загального методу зіставлення цих характеристик з вимогами, які зумовлюються специфікою підготовки у навчально-виховному закладі. На основі такого порівняння і розроблялися відповідні рекомендації абітурієнту щодо вибору профілю навчання.

Систематизація даних, одержаних у процесі багаторічної апробації психодіагностичних засобів ідентифікації типів обдарованості дозволила з'ясувати, що найбільш важливою передумовою для розкриття якісної своєрідності креативних можливостей особистості є ціннісно-смысловий аспект творчої активності індивіда у трьох формах її прояву: 1) *результативній* (реальні досягнення в конкретній сфері діяльності з точки зору самостійності, новизни та оригінальності – наука, техніка, мистецтво тощо); 2) *змістовній* (комплекс морально-інтелектуальних спонукань, настановлень, інтересів і мотивів, що визначають мету здійснення тих чи інших дій, вчинків і поведінки в цілому); 3) *процесуальній* (темп, інтенсивність, рівень і строки досягнення результату діяльності).

Результати застосування розробленої системи відбору абітурієнтів до навчально-виховних закладів інноваційного типу (охоплено понад 3 тис. осіб) показали достатньо високий ступінь надійності обраного пакету діагностичних методик для виявлення найбільш обдарованих дітей та молоді, оскільки дали змогу одержати різноманітну та об'єктивну інформацію про найсуттєвіші індивідуально-психологічні характеристики особистості кожного претендента. Підтвердилося це і високим ступенем збігу показників тестування з результатами співбесід профільних фахівців (до 90-93 %).

Разом з тим узагальнення досвіду психокорекційної допомоги обдарованим протягом періоду їх навчання дозволило розробити програму лонгітюдного спостереження за ними, яка складалася з IV етапів, що різнилися своїм змістом і характером роботи психолога з обдарованими дітьми і молоддю.

Перший етап – комплексне психодіагностичне обстеження особистості абітурієнта (під час відбору):

1) визначення рівня здатності конкурсантів до навчання за обраним профілем (стабільність професійної спрямованості; знаходження нестандартних способів розв'язання завдань творчого характеру в умовах дефіциту інформації та часу; рівень загального інтелекту);

2) виявлення особистісних характеристик абітурієнтів (інтенсивність пізнавальної потреби, працездатність, потреба у досягненнях, емоційно-вольова стійкість, пластичність поведінки, комунікабельність, самооцінка);

3) встановлення значущості особистісних факторів для успішності навчання за обраним профілем спеціалізації;

4) комплектування учбових груп за профілем спеціалізації на основі узагальнених даних комплексного обстеження учнів;

5) складання картотеки обдарованих учнів (особистісні картки ліцеїстів).

Другий етап – адаптаційний („легкість” – складність входження обдарованих у ритм навчально-виховного процесу протягом початкового періоду навчання):

1) індивідуально-групові бесіди та консультації з кураторами, вихователями і батьками обдарованих;

2) з'ясування труднощів, що виникають у обдарованих як під час засвоєння загальноосвітніх і профільних дисциплін, так і в процесі спілкування (з викладачами, кураторами, ровесниками та батьками) і надання допомоги для їх подолання (відвідування занять, бесіди, консультації, опитування);

3) ознайомлення обдарованих учнів із своєрідністю суб'єктивно-особистісних властивостей, які сприяють або гальмують розвиток їх особистості (індивідуальні бесіди, поради щодо застосування прийомів саморегуляції в різних ситуаціях);

4) психодіагностичний зріз змін у розвитку особистості обдарованих ліцеїстів.

Третій етап – корекційно-стимулювальний (до завершення навчання):

1) з'ясування впливу певних особистісних якостей обдарованих на динаміку їх творчого зростання;

2) встановлення якісної динаміки індивідуально-психологічних характеристик особистості обдарованих за період навчання на основі порівняння результатів поетапного обстеження їх;

3) розробка рекомендацій обдарованим випускникам стосовно вибору професійного типу вузів (технічного, технологічного, гуманітарного, художнього, економічного тощо) на основі узагальнених даних про зміни у структурі їх особистості.

Четвертий етап – підсумковий (реалізація професійних намірів обдарованих випускників на основі рекомендацій психолога):

1) дані (відомості) про спроби вступу обдарованих випускників у рекомендовані навчальні заклади;

2) результати реального зарахування обдарованих до вузів;

3) дані про особливості адаптації обдарованих до специфіки навчання у вузі за обраним профілем

Реалізація даної програми дала змогу, за нашими даними, створити сприятливі умови для самостійного визначення обдарованими стратегії і тактики індивідуального розвитку своєї особистості, спрямованого на прогресивну зміну певних якостей, удосконалення функціональних механізмів психіки, розширення пізнавального досвіду та розвитку типологічних властивостей

Водночас урахування потреби в розвитку креативних можливостей учнів інноваційних навчальних закладів дозволило визначити загальні умови для створення педагогічних технологій, орієнтованих на особистісний розвиток обдарованих, постійне збагачення суб'єктно-пізнавального (ментального) досвіду, формування механізмів саморегуляції та самореалізації особистості кожного учня. Головна відмінність таких

технологій – визнання обдарованого учня як самоцінності, як носія суб'єктно-пізнавального досвіду, через призму котрого сприймаються будь-які педагогічні впливи. А це передбачає не тільки спеціальне конструювання навчального матеріалу і розробку методів оцінки діяльності учня, а й створення педагогічних ситуацій спілкування педагогів і учнів, в яких кожен з них може проявити ініціативу, творчість, суб'єктивну вибірковість у процесі переробки навчального матеріалу, з одного боку, використання нових критеріїв оцінки досягнень з урахуванням того, як організована його діяльність, з другого боку. Отже, пріоритетне місце у реалізації такого підходу до навчально-виховного процесу повинно належати дотриманню системності, узагальненості єдиної творчої і моральної настанови на взаємодію педагога і учня як творців.

Серед принципів такої взаємодії чільне місце, за нашими даними, мають посідати такі:

- взаємини педагога з учнями будуються як творча діяльність; принцип педагогічного спілкування – не з своїми знаннями до учня, а з ним до науки та її глибин;

- навчання, освіта і самоосвіта ґрунтуються на особистісній зацікавленості учня, його індивідуальних інтересах, здібностях, завдяки чому пізнавальна суб'єктна активність формується на основі внутрішніх потенцій самого школяра;

- спільну діяльність педагога і учня, а також самостійну роботу учнів пронизує ідея подолання складностей, ідея досягнення трудної мети, не боячись помилок, неправильних відповідей;

- ідея вільного вибору форм, напрямків, методів діяльності формує мотиваційну сферу, розвиває творче мислення, вміння критично оцінювати свої можливості і прагнення до самостійного розв'язання все більш складних завдань;

- бачення учнем перспективи своєї власної підготовки, самоосвіти і самовиховання формує цілеспрямованість, стимулює усвідомлення учнями освоєння основ професійної майстерності;

- формування системного мислення, вміння “згуртовувати” і деталізувати інформацію не тільки дисциплінує розум, але й формує широкі інтелектуальні здібності, які складають найважливішу рису професійної культури майбутнього спеціаліста;

- домінантою виховання стає суб'єктний підхід, абсолютне визнання гідності кожної особистості, її права на вибір, власну думку, самостійний вчинок;

- нові смислові константи навчання й виховання передбачають і нове педагогічне середовище - співдружність педагогів, колег, однодумців у творчому вихованні обдарованих учнів.

Водночас і предметне навчання обдарованих повинно будуватися як інтегрований процес, що сприяло б формуванню цілісної картини світу, дозволяло б їм самим обирати “опорні” знання з різних наук з максимальною орієнтацією на власний ментальний досвід. Оскільки останній є результатом впливу як попереднього навчання, так і більш широкої взаємодії з оточуючою дійсністю, то такий підхід вимагає спеціально організованого простору для засвоєння різних видів і форм людської діяльності, де учень оволодіває науковими знаннями, досвідом емоційно-ціннісного ставлення до світу речей та людей, спілкування, взаємодії, розкриваючи себе для себе і для інших. Завдяки цьому і створюються більш сприятливі умови для самостійного визначення учнем стратегії та тактики індивідуального розвитку його особистості.

Особливе значення має врахування індивідуально-психологічних особливостей обдарованих ліцеїстів за рівнем їх креативного потенціалу в різних галузях діяльності (наука, техніка, мистецтво тощо). Результати спостереження довели, що ефективним засобом оптимального розвитку креативного потенціалу обдарованих ліцеїстів в умовах спеціалізованих навчальних закладів є цілеспрямоване застосування особистісно-орієнтованого підходу до кожного з них, який базується на постійному стимулюванні настановлень на поглиблення і розширення їх суб'єктно-пізнавального досвіду. Саме тому з метою прискорення розвитку креативного потенціалу обдарованої молоді (14 – 18 років)

і був розроблений тренінг з творчої психотехніки.

Слід наголосити, що психологічні механізми, критерії та індикатори різних типів обдарованості становлять методичну та прикладну базу для використання психологами-практиками і педагогами навчально-виховних закладів (традиційних та інноваційних технологій навчання) для виявлення, розвитку та підтримки обдарованих дітей та молоді. Запропоновані критерії та показники проявів основних типів обдарованості орієнтовані на застосування їх з метою, *по-перше*, визначення рівнів та типів обдарованості у дітей та молоді; *по-друге*, відбору абітурієнтів до спеціалізованих навчальних закладів різного профілю (гуманітарного, технічного, художнього); *по-третьє*, визначення успішності протікання освітньо-навчального процесу в закладах інноваційного типу.

Дослідження за темою „Психологічні фактори розвитку обдарованої особистості”, яке розгорнулося в лабораторії з 1999 року (завершено у 2003 році) було спрямоване на з’ясування закономірностей розвитку обдарованої особистості на різних етапах онтогенезу. При цьому коло досліджуваних питань було окреслене виявленням системоутворювальних (домінуючих) чинників, які визначають психологічну сутність і специфіку складного та суперечливого процесу розвитку обдарованої особистості на етапах отрочтва, юності та ранньої зрілості.

Теоретико-методологічна основа розробки дослідження базувалася на концепції системного підходу до екстраобдарованої особистості, яка розглядалася як *носії системи цінностей, самосвідомості та інтелектуальної зрілості*. Сутність даної концепції складала такі положення:

- когнітивні та мотиваційні чинники утворюють неподільну єдність, яка у взаємодії з соціальним і природним середовищем зумовлює функціонування і саморозвиток обдарованої особистості;

- системоутворювальними чинниками розвитку обдарованої особистості виступають: рівень духовного розвитку (сфера цінностей і смислів); рівень особистісного розвитку (сфера самосвідомості); рівень інтелектуальної зрілості (сфера інтелектуального осягнення дійсності);

- на різних вікових етапах становлення обдарованої особистості значно змінюється динаміка впливу і роль цих чинників у її розвитку.

Саме тому центральними моментами дослідження виступали задачі стратегічного характеру:

- вивчення специфічних явищ у становленні екстра обдарованої особистості (утворення системних якостей, які виникають як результат накопичу вальних ефектів пізнавального та особистісного досвіду);

- побудова цілісно-динамічної психологічної моделі екстра обдарованої особистості;

- розробка засобів діагностики рівня розвитку обдарованої особистості на основних етапах онтогенезу (отрочтво, юність, рання зрілість).

Систематизація теоретико-концептуальних підходів до проблеми дослідження та узагальнення даних вивчення життєтворчості видатних (екстраобдарованих) представників науки, техніки, мистецтва, політики різних епох дозволили:

- по-перше, визначити структурні компоненти системоутворювальних чинників розвитку екстраобдарованої особистості (чинник духовного розвитку утворюють такі компоненти як цінності життя, пізнання, праці, спілкування, добра, гармонії; складовими чинника самосвідомості виступають активність, самооцінка, спрямованість; чинник інтелектуальної зрілості утворюють такі компоненти як обізнаність, компетентність, креативність, здатність охоплювати і об’єднувати широкі галузі знання, усвідомлене використання прийомів самообілізації в процесі творчості);

- по-друге, з’ясувати, що орієнтованість екстраобдарованої особистості на саморозвиток і самореалізацію забезпечують розвиток у неї комплексу (ансамблю) стійких якостей, які будучи продуктом соціального розвитку індивіда поступово формуються на

стадіях його життєвого шляху:

- об'єктивні соціальні потреби особистості (у вигляді цільових, довготривалих програм, що визначають поведінку людини);

- здатність до творчої діяльності, основу розвитку якої складає сформована потреба людини до пошуку нового;

- ступінь оволодіння культурними цінностями суспільства (духовний світ особистості); вихідною умовою становлення її є перетворення мотивів (спонукань) у стійке ядро ціннісних орієнтацій (ядро самореалізації), яке характеризує стратегію життєдіяльності особистості;

- моральні норми, принципи і переконання, якими керується особистість; саме переконання пов'язані з усвідомленням нею своїх об'єктивних інтересів, які складають ядро структури особистості;

- засіб реалізації в діяльності соціальних якостей (проявляється у способі життя і основних видах діяльності, серед яких домінуюче місце належить творчій праці);

по-третє, виокремити стрижневі (домінуючі) психологічні риси екстраобдарованої особистості:

- непереборне прагнення до творчості, прояв творчого начала в найрізноманітніших сферах життя; висока чутливість до широкого кола явищ соціального життя (до мистецтва в його різних жанрах і формах, до життя людей у його різних проявах, до світу ідей, що стосуються наукового пізнання, моральності, моралі тощо; до людської експресії; до природи в її багатогранності та багатстві тощо);
- висока інтелектуальна активність при визначенні життєвих проблем, здатність до їх розуміння і розв'язання;
- високий рівень емоційної чутливості до певної галузі явищ навколишнього світу, соціальних феноменів та людських стосунків;
- мобільність здібностей (вміння реалізувати у відповідних діях притаманні людині потенції);
- рефлексія на свій духовний обрис, що забезпечує самоорганізацію особистості; цілі такої самоорганізації різноманітні й різнобарвні (моральне самовдосконалення, інтелектуальне зростання, естетичний розвиток тощо);

по-четверте, розробити психологічну цілісно динамічну модель екстраобдарованої особистості у п'ятимірному вимірі, яка включає досвід особистості, функціональні механізми психіки, типологічні якості, динаміку й індивідуальні особливості особистості.

Результати узагальнення емпіричних даних дозволили встановити особистісні характеристики обдарованих як за віком (підлітки, старшокласники, студенти), так і за типом обдарованості (інтелектуальної, технічної, художньої),

Встановлено, що пізнавальна сфера *інтелектуально обдарованих студентів* характеризується, крім власне високого рівня інтелекту, здатністю та схильністю до напруженої інтелектуальної діяльності; гнучкістю, розвиненою інтуїцією та внутрішньою свободою; у сфері самосвідомості інтелектуально обдарованим властиво прагнення до саморозвитку, вміння планувати та здійснювати цей саморозвиток, враховуючи об'єктивні обставини та своєрідність власної особистості; їх також відрізняє загальне позитивне ставлення до себе і впевненість у власних силах, висока, але адекватна оцінка своїх інтелектуальних можливостей. Особливостями духовного обрису інтелектуально обдарованих студентів є прагнення до пізнання та самопізнання. Висока оцінка особистої свободи, визнання загальнолюдських моральних засад та повага до інших людей.

Пізнавальна сфера *технічно обдарованих старшокласників* відрізняється високим рівнем готовності до пошуку науково-технічних рішень; орієнтацією на освоєння

предметного світу (високий рівень переключення з одних способів мислення на інші, прагнення до різноманітності форм діяльності при взаємодії з предметним середовищем), когнітивно-емоційною сенситивністю до науково-технічних рішень; у сфері самосвідомості їм притаманна адекватна самооцінка, потреба у досягненнях (пов'язана з бажанням долати труднощі), разом з тим у них значно нижча, ніж у однолітків, потреба у соціальних контактах і залученості до соціальної діяльності, а також більш низька чутливість до оцінки їх іншими людьми; духовна сфера технічно обдарованих старшокласників характеризується більш позитивним ставленням до навколишнього середовища (однолітків, дорослих, майбутнього, культури і соціуму) при більш високій когнітивній складності розуміння власного образу і світу в цілому.

Художньо обдарованим підліткам притаманна особлива емоційно-сенсорна чутливість, яка проявляється у витонченості сприймання візуальних стимулів, емоційній чуйності; їм також властивий високий рівень потреби в освоєнні предметного світу та активні спроби відображення свого особистого бачення оточуючого світу, безпомилковість виділення естетичних аспектів явищ і прагнення до їх художнього втілення. На відміну від своїх однолітків обдаровані підлітки виявляють меншу зацікавленість широкою соціальною взаємодією. Сфері самосвідомості притаманна потреба в індивідуальній самореалізації творчої діяльності, максимально повному використанні своїх можливостей та здібностей, а також прагнення до самопізнання та інтенсивних духовних пошуків; у художній формі творів вони відображують своє духовне життя, у центрі якого процес перевірення продукту образотворчої діяльності (малюнки, ескізи тощо) у дійсно художній твір юного творця.

З'ясовані також зв'язки особистісних факторів з показниками обдарованості, які правомірно інтерпретувати як підтвердження гіпотези щодо структури екстраобдарованої особистості. Емпіричним шляхом встановлено портрет обдарованої особистості. Її суттєвими рисами виступають: *сильне „Я”, що приймає себе; відкритість новому досвіду; інтелектуальна зрілість; неприйняття будь-яких встановлених стандартів поведінки, жорстких (обмежуючих) принципів, загальноприйнятих поглядів.*

Визначена ієрархія якостей обдарованої особистості, компоненти (виміри) і типи імпліцитних теорій обдарованої особистості сучасної студентської молоді; з'ясовано, що притаманний індивіду тип бачення екстраобдарованої особистості („мораліст”, „самоактуалізатор”, „інтелектуальний трудоволік”) пов'язаний з рівнем обдарованості, що демонструє студент.

Крім того, узагальнення одержаних даних дозволило встановити загальні структурні компоненти системоутворювальних факторів розвитку обдарованої особистості на основних етапах онтогенезу: 1) складовими чиннику духовного розвитку виступають *прагнення до пізнання та саморозвитку, висока оцінка особистісної свободи*; 2) до чинника самосвідомості входять такі компоненти як *загальне позитивне ставлення до себе, впевненість у своїх пізнавальних можливостях, усвідомлення власної своєрідності та вміння враховувати її у постійному саморозвитку*; 3) чинник інтелектуальної зрілості утворюють *рівень розвитку інтелекту, здатність до напруженої інтелектуальної діяльності, гнучкість та свобода в організації інтелектуальної діяльності, розвинена інтуїція.*

Заслугове на увагу і варіант побудови стратегії виховання обдарованої дитини у сім'ї, орієнтованої на усвідомлення і врахування батьками індивідуально-вікових

особливостей прояву обдарованості особистості, яка ще формується. Змістовна характеристика етапів особистісного зростання дитини віддзеркалює особливості застосування прийомів взаємодії батьків і дитини при розв'язанні різноманітних життєво значущих для неї проблем на основі принципу рівноправності.

Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що розвиток екстраобдарованої особистості повинен спиратись на цілісну стратегію життєдіяльності дитини, підлітка, юнака, молодого людини, сприяння самостворенню їх як суб'єкта творчої діяльності, поведінки і спілкування на всіх етапах індивідуального становлення. Пріоритетними принципами розвитку обдарованої особистості повинні виступати:

- *принцип активності особистості* (постійне залучення її до творчої діяльності);
- *принцип дослідницької позиції* (самостійне знаходження способу розв'язання проблем);
- *принцип об'єктивації поведінки* (у процесі творчої діяльності поведінка переводиться з імпульсивної на об'єктивований рівень);
- *принцип партнерського спілкування* (визнання цінності особистості іншої людини, її думок, інтересів тощо).

Обдарованість – це завжди характеристика цілісного індивіда. Саме тому дослідження за темою „Взаємозв'язок когнітивних та особистісних чинників у розвитку обдарованості”, яке було здійснено у 2004-2007 роках, правомірно розглядати як логічний етап подальшої розробки проблеми обдарованості колективом лабораторії.

Мета дослідження полягала у визначенні характеру взаємозв'язку цих чинників і ролі їх у розвитку обдарованості на основних етапах онтогенезу (отроцтво, юність, рання зрілість).

Концептуальна сутність ідеї дослідження базувалася на уявленні про взаємопов'язаність когнітивних та особистісних чинників, характер якої (стимулюючий або блокуючий) зумовлює особливості функціонування і розвиток обдарованої особистості. Загальна гіпотеза дослідження базувалася на припущенні, що розвиток обдарованості визначається як рівнем сформованості когнітивних механізмів, так і особистісних якостей індивіда. При цьому вважалось, що домінування, пріоритетний розвиток однієї з базових складових обдарованості (когнітивної або особистісної) може блокувати її прояви. Ймовірно, що саме зміст особистісних чинників і характер їх зв'язку з когнітивними залежить від специфіки типу обдарованості і віку індивіда.

Центральними моментами дослідження виступали створення методичного комплексу, призначеного для психодіагностики обдарованості та удосконалення методики фіксації її рівня.

Новизна дослідження полягала у визначенні змісту і структури когнітивних та особистісних чинників обдарованості і з'ясуванні характеру взаємозв'язку між ними, у розробці складного (комбінованого) критерію обдарованості та конструюванні психодіагностичного комплексу визначення рівня її розвитку на етапах професійно-трудового навчання.

Узагальнення та систематизація основних теоретико-концептуальних підходів до проблеми дослідження у психологічній науці дозволили трактувати феномен обдарованості як інтегральну характеристику особистості, основою якої виступає система психологічних та психофізіологічних властивостей індивіда, що забезпечує особливі досягнення, винятково успішну діяльність у певній галузі. Таке розуміння обдарованості

дало змогу гіпотетично визначити її критерії: *продуктивність діяльності* (екстраординарні, виняткові досягнення); *задоволення від процесу діяльності* (ефективність, легкість і швидкість опанування діяльності, її психофізіологічна “ціна”); *кристалізація інтересів до певного виду діяльності*; *оцінка продуктивності діяльності експертами*.

Щодо структурних складових когнітивних і особистісних чинників розвитку обдарованості, вдалося з’ясувати, що когнітивні чинники утворюють такі компоненти як *загальний інтелект, креативність, інтелектуальна організованість*, тоді як особистісні чинники складають *пізнавальні потреби, базові властивості* (відкритість новому досвіду, екстраверсія-інтраверсія, негативна емоційність, схильність до згоди, сумлінність) і *перфекціонізм* (прагнення бути довершеним).

Для обґрунтування кожного з гіпотетичних критеріїв обдарованості, а також її когнітивних і особистісних конструктів був здійснений аналіз життєтворчості видатних (екстраобдарованих) особистостей. Узагальнення результатів цього аналізу дозволило виокремити найвагоміші ознаки геніальності, які зумовлені особливостями перцепції, інтелекту, характеру і мотивації діяльності видатних особистостей: до перцептивних особливостей належать *надзвичайна зосередженість уваги, вразливість і чутливість сприймання*; інтелектуальні особливості утворюють *інтуїція, могутня фантазія, вигадка, дар передбачення, широта знань*; до характерологічних рис відносяться *відхід від шаблонів, оригінальність, ініціативність, наполегливість, висока самоорганізація та працездатність*; особливості мотивації діяльності характеризуються *задоволеністю не стільки від досягнення мети творчості, скільки від самого процесу творчості, неперекорним прагненням до творчої діяльності*.

Разом з тим, з’ясовано, що досягнення вершин творчості видатними особистостями зумовлене специфічною структурою їх мотиваційної сфери та ціннісними настановами. Мотиваційне ядро екстраординарної особистості утворюють такі якості як *прагнення до повної і вільної реалізації своїх схильностей і особистісних можливостей, стійкість мотивів, цілеспрямованість, впевненість у своїх здібностях та сила характеру*. Висока внутрішня мотивація екстраобдарованої особистості виступає системоутворювальним фактором розвитку її обдарованості, оскільки зумовлена здатністю до мобілізації всіх сил особистості для подолання зовнішніх і внутрішніх бар’єрів у досягненні мети діяльності (високий професіоналізм, спрямованість на розв’язання складних проблем, наполегливість, автономність у прийнятті професійних рішень).

Отже, усі гіпотетично можливі критерії обдарованості доцільно класифікувати як зовнішні та внутрішні. Оскільки зовнішні критерії базуються на реальних досягненнях обдарованих (*продуктивність діяльності, неординарні досягнення, експертна оцінка обдарованості*), то їх було використано для розробки методики конструювання комплексного критерію обдарованості, що застосовувалась залежно від конкретних умов розвитку та діяльності індивідів. Внутрішні критерії – це вимоги до психічних і психофізіологічних чинників, що утворюють структуру обдарованості (рівень розвитку головних когнітивних та особистісних складових обдарованості), і тому саме ці конструкти і покладені в основу побудови психодіагностичного комплексу визначення рівня обдарованості, до складу якого було включено методики, що дозволили встановити рівень розвитку як когнітивних складових обдарованості (інтелекту, креативності, інтелектуальної організованості), так і особистісних якостей, професійної спрямованості, особливостей мотиваційної та емоційної сфери особистості.

Застосування психодіагностичного комплексу (обстежено 500 осіб підліткового, юнацького та студентського віку) зумовлюється взаємодією загального інтелекту, спеціальних здібностей, творчого ставлення до професії, глоричної емоційної спрямованості (орієнтація на переживання емоцій, пов’язаних із соціальним визнанням). Гальмівним чинником прояву обдарованості виступає емоційна спрямованість на естетичні цінності. Факторизація отриманих результатів показала, що зміст особистісних

чинників та характер їх взаємозв'язку з когнітивними визначається ступенем розвиненості базових структурних компонентів типу обдарованості (інтелектуальної, технічної, художньої).

Узагальнення матеріалів теоретичного та експериментального дослідження дало змогу з'ясувати особливості взаємозв'язку когнітивних та особистісних чинників відповідно типу обдарованості та віку досліджуваних.

Інтелектуально обдарованим підліткам притаманний високий (і вище середнього рівня) ступінь прояву негативізму; іноді це пов'язано з наявністю зовнішніх чинників, які негативно впливають на розвиток і формування їх особистості; учням з високим рівнем інтелекту характерні достатньо високі показники *емоційної зрілості* та *здатність керувати своїми емоціями*; високий рівень інтелекту зумовлює їх самодостатність і незалежність від думок інших членів групи. Разом з тим, саме тип мотиваційної спрямованості інтелектуально обдарованих підлітків визначає такі індивідуально-типологічні характеристики, як рівень стабільності та адекватності самооцінки, стійкості до стресових ситуацій, рівень прояву тривожності. Сформованість зазначених особистісних характеристик зумовлена високою самосвідомістю обдарованих, яка характеризується як розумінням своєї несхожості з однолітками, самоізоляцією, так і власних інтелектуальних можливостей, що спричиняє відсутність докладання зусиль до розв'язання навчальних завдань.

Для *інтелектуально обдарованих старшокласників* характерні такі риси як особистісна зрілість, емоційний самоконтроль, адекватна позитивна самооцінка, самостійність та інтернальність; саме високий рівень сформованості цих рис зумовлює надалі високу успішність творчого самовияву у будь-якій галузі діяльності творчого характеру; щодо професійної спрямованості, то пріоритет належить інтелектуальним та артистичним професіям; схильність до ризику, високий рівень допитливості та уяви, а також орієнтація на гностичні, романтичні та ліричні емоції сприяють прояву особистісної креативності; складові когнітивної креативності (оригінальність, розробленість, складність тощо) пов'язані з такими особистісними характеристиками, як відкритість новому досвіду та сумлінність. Разом з тим, високий рівень прагнення до творчої діяльності та самореалізації спричиняє опір особистості оточенню і впливам середовища у цілому; актуалізація творчого потенціалу у конкретному неординарному досягненні пов'язана з достатнім рівнем особистісної зрілості ("сила Я"); серйозною перешкодою прояву обдарованості виступає спрямованість старшокласників на спілкування (зокрема, задоволеність стосунками з однолітками, педагогами та адміністрацією навчального закладу). І хоча рівень інтелекту на етапі юнацтва виступає головним когнітивним чинником прояву інтелектуальної обдарованості, інтелект, когнітивна та особистісна креативність є трьома незалежними факторами розвитку даного типу обдарованості.

Найважливішими особистісними чинниками для *інтелектуально обдарованих студентів* виступають позитивна оцінка себе як суб'єкта діяльності (віра у власні сили); позитивне ставлення до діяльності; прийняття цілей діяльності; саморегуляція та мотивація досягнень, схильність докладати значні зусилля для реалізації цілей діяльності. Саме специфіка ситуації та сфера прояву обдарованості (профіль професійної підготовки студента, особливості вимог навчального закладу, своєрідність уявлень викладачів і студентів про обдарованість тощо) зумовлюють зв'язки особистісних властивостей з когнітивними чинниками (інтелект, когнітивна креативність та інтелектуальна організованість).

Технічно обдарованим старшокласникам притаманний взаємозв'язок загального інтелекту з оригінальністю мислення і технічними креативними здібностями, який виявляється у способах розв'язання завдань науково-технічного характеру; високий рівень потреби у пізнанні нового у них пов'язаний з окресленістю близьких та далеких перспектив після закінчення навчання щодо власного життя та професійного вибору.

Високий рівень загального інтелекту *технічно обдарованих студентів* зумовлює вищу когнітивну креативність та професійну спрямованість на артистичний тип діяльності; технічний інтелект має позитивний зв'язок із гностичними та гедонічними емоціями; академічна успішність пов'язана з перфекціонізмом та моральними емоціями; встановлені зворотні зв'язки між рівнем загального інтелекту та усвідомленістю власних життєвих цілей і соціальним типом професійної спрямованості, а також технічного креативного мислення з нейротизмом і сумлінністю; разом з тим відсутні схильність до сумлінного виконання вказівок інших і орієнтованість на життєві цінності індивідуалістичних потреб; емоційній спрямованості притаманна орієнтація на практичні та гностичні емоції.

Художньо обдарованим підліткам притаманні спрямованість на естетичне сприйняття дійсності та художнє самовираження; високий рівень нейротизму свідчить про сенсорну відкритість; висока значущість емоцій боротьби та прагнення до ризику пов'язані із змістовно-пошуковою активністю особистості підлітка, тоді як підвищена чутливість зумовлена прагненням до пошуку суперечностей, розв'язання яких дає можливість виявити здатність до творчих рішень (основні засоби – створення художнього образу та втілення його у відповідну форму); розвинена увага та високі показники оригінальності пов'язані з низькою самоорганізацією художньо обдарованих підлітків, бо вони менше піддаються тиску суспільних норм і правил; водночас, основою пізнавально-пошукової активності виступає висока чутливість до дійсності, яка спонукає підлітків переводити свої життєві переживання у живописні та пластичні образи; вибір жанру та стилю образотворчої техніки базується на власному когнітивному стилі юних митців, зумовлений рівнем розвитку вербального і просторового інтелекту; емоційна виразність і розробленість їх малюнків характеризує прояв креативності; високий рейтинг глоричних емоцій віддзеркалює прагнення досягти своєї мети, успіху та визнання.

Отже, представлені результати дослідження переконливо довели: *по-перше*, ефективність і надійність використання зовнішнього комбінованого критерію побудованого на основі показників продуктивності діяльності (академічної успішності), експертних оцінок викладачами рівня обдарованості особистості та її судження щодо задоволеності процесом навчання в умовах профільно-професійної освіти; *по-друге*, відповідність розробленого психодіагностичного комплексу меті дослідження щодо визначення характеру взаємозв'язку когнітивних та особистісних чинників розвитку обдарованості на етапах отрочтва, юності та ранньої зрілості; *по-третьє*, залежність своєрідності взаємопов'язаності когнітивних та особистісних чинників і віку особистості (отрочтво, юність, рання зрілість); *по-четверте*, домінуючу роль особистісних складових обдарованості у формуванні мотиваційного ядра обдарованої особистості; саме розвиненість таких структурних компонентів мотиваційного ядра особистості як позитивне ставлення до діяльності, прийняття цілей діяльності, позитивна самооцінка суб'єкта діяльності, саморегуляція та мотивація досягнення успіху, домінування спрямованості на інтелектуально насичену працю (трудоголізм) не тільки безпосередньо впливають на прояв обдарованості, а й виконують стимулювальну роль у її подальшому розвитку.

Таким чином, змістовний аналіз досліджень, присвячених вивченню феномену обдарованості, закономірностей та умов розвитку її у дітей та молоді дозволяє визначити найвагоміші здобутки теоретико-методологічного і прикладного характеру:

- вперше у психологічній науці при вивченні феномену обдарованості був застосований суб'єктний підхід, реалізація якого дозволила з'ясувати психологічні механізми обдарованості, критерії та індикатори її прояву;
- вперше в українській психології були розроблені психологічні моделі провідних типів обдарованості (інтелектуальної, технічної, соціальної, художньої);

- науково обґрунтовано і доведено домінуючу роль у становленні обдарованої особистості на основних етапах онтогенезу (отроцтво, юність, рання зрілість) чинників духовного розвитку (система цінностей і смислів), особистісного розвитку (сфера самосвідомості) та рівня інтелектуального розвитку (рівень інтелектуального осягнення дійсності);
- розроблено та експериментально перевірено ефективність психодіагностичного комплексу щодо визначення характеру взаємозв'язку когнітивних та особистісних чинників розвитку обдарованості;
- з'ясовано особливості взаємозв'язку когнітивних та особистісних чинників розвитку обдарованості на основних етапах онтогенезу (отроцтво, юність, рання зрілість).

Щодо перспективи подальшої роботи лабораторії, то вона пов'язана з розробкою фундаментального дослідження за темою „Методологічні основи психологічної діагностики обдарованості на різних етапах онтогенезу”, виконання якої заплановано на 2008-2011 роки.

Ідея дослідження полягає у створенні взаємопов'язаних концепцій конструювання інструментарію для виявлення обдарованості та проведення психодіагностичного обстеження обдарованих на різних етапах вікового розвитку особистості (від дошкільників до студентів).

Сутність концепції дослідження базується на таких положеннях:

- психодіагностику необхідно розглядати в єдності зі сприянням розвитку обдарованої особистості;
- найважливіше призначення психодіагностики полягає не тільки у визначенні психологічних особливостей обдарованих дітей та молоді, а й у забезпеченості узгодженості процесу навчання з індивідуальною траєкторією розвитку обдарованості, визначенні результативності навчання і надання необхідної психолого-педагогічної допомоги у запобіганні і розв'язанні проблем обдарованих на кожному віковому етапі;
- система психодіагностики обдарованості повинна базуватися на принципах комплексності (врахування діагностичних даних, одержаних з різних джерел суб'єктивної та об'єктивної інформації), системності діагностичного обстеження та інтерпретації його результатів, віковому і динамічному підходах, орієнтації на виявлення не тільки реальних досягнень, але й потенційних можливостей особистості.

Відповідно до ідеї та концептуальних положень дослідження передбачається розв'язання широкого діапазону завдань теоретико-прикладного характеру:

- здійснити теоретико-методологічний аналіз і узагальнення основних підходів до проблеми психодіагностики обдарованості в психологічній науці;
- встановити загальні та специфічні принципи психологічної діагностики обдарованості;
- визначити систему критеріїв та діагностичних конструктів, що мають бути покладені в основу психологічної діагностики обдарованості;
- дослідити специфіку психодіагностики обдарованості на різних етапах онтогенезу;
- з'ясувати особливості психологічної діагностики різних типів обдарованості;
- розробити концептуальну модель психодіагностичного обстеження обдарованих дітей та молоді.

Передбачається, що теоретико-методологічні напрацювання використовуватимуться переважно в освітній сфері для розробки конкретних методичних комплексів, призначених для пошуку обдарованих з метою надання їм права пріоритетного вступу до навчальних

закладів, відбору в спеціальні навчальні заклади для обдарованих, визначення напрямів розвитку обдарованості конкретних осіб, консультування обдарованих, їх батьків, педагогів і практичних психологів.

Новизна дослідження полягає *по-перше*, у визначенні загальних принципів психодіагностики обдарованості на різних вікових етапах розвитку особистості (від дошкільників до студентів); *по-друге*, у розробці концептуальної моделі психодіагностичного обстеження обдарованої особистості з урахуванням специфіки основних типів обдарованості.

Реалізація концептуальних положень дослідження щодо розробки єдиної методології психодіагностики обдарованості сприятиме, на наше переконання, підвищенню рівня науково-методичного забезпечення педагогічних і наукових працівників, практичних психологів, які проводять роботу з обдарованими дітьми і молоддю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Холодная М.А. Психологические механизмы интеллектуальной одарённости // Вопросы психологии. – 1993. - №1. – с. 32-39.
2. Холодная М.А. и др. Десятичные дроби в мумидоме // Учебная книга по алгебре для учащихся 5 кл. – Томск: 1993.
3. Холодная М.А. и др. Положительные и отрицательные числа в театре Буратино // Учебная книга по алгебре для учащихся 5 кл. – Томск: 1993.
4. Талановита особистість: сім'я, школа, держава. (Ч.1, Ч. 2, Ч. 3). - К.: 1994.
5. Психология одарённости: проблема, структура, показатели. – К.: 1996.
6. Пономарёва Р.А. Система отбора абитуриентов в специализированные учебные заведения технического профиля. – К.: 1998.
7. Пономарёва Р.А., Терешкова А.Д. Тренинг творческой психотехники в работе с одарёнными учащимися. – К.: 1998.
8. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога. – К.: 1998.
9. Актуальні проблеми психології: Том 6. Обдарована особистість пошук, розвиток, допомога (Збірник наукових праць) / За загальною редакцією С.Д.Максименка - К.2002. - Вип. 3 (Ч. 1, Ч. 2).
10. Актуальні проблеми психології: Том 6. Психологія обдарованості / За редакцією Р.О.Семенової-Пономарьової 2002. – К. Вип. 1,2.
11. Психологические факторы развития одаренной личности. / Под ред. Р.А.Семенової-Пономаревой. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И.Франка, 2007.